

BİBLİYOGRAFYA :

TSMA, nr. E. 4347, 4720, 4766, 5751, 7147, 8892; BA, HH, nr. 1110; *Sefinetü'r-rüesâ*, s. 157-161; Şânîzâde, *Târih*, I, 249; III, 104 vd.; IV, 137-139; A. Slade, *Records of Travels in Turkey Greece*, Londres 1832, s. 245-250; Cevdet, *Târih*, IX, 121, 310-316; X, 113-116, 186; XI, 94 vd., 127 vd.; XII, 55-58; Fatîm, *Tezkire*, s. 54 vd.; Ahmed Rifat, *Lugat-ı Târîhiyye ve Coğrafiyye*, İstanbul 1300, III, 81; *Sicill-i Osmânî*, II, 102; *İzâhu'l-meknûn*, I, 496; Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 27-38; N. Jorga, *Osmanlı Tarihi* (trc. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948, V, 151, 213, 231, 246, 294; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 162-163; TCYK, s. 853-857; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 77-78, 102, 111, 113; a.mlf., *Halet Efendi'nin Paris Büyüklü Elçiliği*, İstanbul 1940; Dânişmend, *Kronoloji*, IV, 103, 107-108; Özege, *Katalog*, I, 288; S. J. Shaw – E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (trc. Mehmet Harmancı), İstanbul 1983, II, 33-34, 44-45; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 126-127; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 1915-1916; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 70-71, 105, 131; a.mlf., "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History*, I (1953), s. 113, 117, 123-124; M. Şihâbeddin Tekindağ, "Hâlet Efendi", *İA*, V/1, s. 123-125; E. Kuran, "Hâlet Efendi", *El²* (Fr.), III, 93-94; Baha Tanman, "Galata Mevlevihanesi", *DİA*, XIII, 319; Necdet Sakaoglu, "Hâlet Efendi", *DBİA*, III, 498-499.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

HÂLET EFENDİ KÜTÜPHANESİ

Hâlet Efendi (ö. 1822) tarafından
Galata Mevlevihânesi avlusunda
kurulan kütüphane.

1820'de kurulan kütüphane tarih, edebiyat, özellikle de tasavvufî eserler bakımından zengin koleksiyona sahiptir. Ayrıca üslûbu ile dikkati çeken vakfiyesi, diğer büyük kütüphanelerin vakfiyeleri gibi sanatkarane bir ifade ile kaleme alınmış, seçilen bazı kelimelerle metne tasavvufî bir eda verilmek istenmiştir.

Hâlet Efendi, Rebîülâhîr 1235 (Ocak 1820) tarihinde hazırlattığı vakfiyesinde belirttiğine göre kütüphanesine önce 266 cilt kitap koymuştur. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan Hâlet Efendi'nin konağının bir aylık masraflarını gösteren defterden (Cevdet-Dâhiliye, nr. 7738), vakfiyesini düzenlediği Ocak 1820 tarihinden sonra da kütüphanesi için kitap satın almaya devam ettiği anlaşılmaktadır. İki yıl sonra yaptığı ek vakfiye ile kütüphaneye 547 kitap daha vakfeden Hâlet Efendi, kütüphane personelinin tayinini mevlevihâne şeyhine bırakmış ve birinci hâfız-ı kütübün bekâr olmasını, ikinci hâfız-ı kütüblük görevinin de dergâhın duacı devesine verilmesini şart koşturmuştur.

Kütüphanedeki kitaplar, tekke ve zâviyelerin kapatılmasından sonra 1927 yılında Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Hâlet Efendi Kütüphanesi'nde 291'i Türkçe, 451'i Arapça, sekse-ni Farsça olmak üzere 822 yazma eserle seksen altısı Türkçe, elli altısı Arapça, beşi Farsça 147 matbu eser mevcuttur. Kütüphaneye kuruluşundan sonraki yıllarda bağışlanan 310 yazma ve yirmi sekiz matbu kitap "Hâlet Efendi mülhaki" diye adlandırılan ayrı bir bölümde muhafaza edilmektedir (Galata Mevlevihânesi'nin avlusunda 1234 (1819) yılında inşa edilen ve müstakil bir yapıya sahip olan kütüphanenin mimarisi için bk. *DİA*, XIII, 319).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Cevdet-Dâhiliye, nr. 7738; *Hâlet Efendi Vakfiyesi*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 837/1, vr. 1^b-21^b; *Hâlet Efendi'nin İkinci Vakfiyesi*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 837/1, vr. 22^b-38^b; *Şer'iyye Sicilleri*, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 375, vr. 1^b-7^b; Halit Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, İstanbul 1957, s. 44-45; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 126-127, 143, 159, 175, 178, 188, 197, 203, 234, 239, 261, 266, 271-272, 274; Erdem Yücel, "Galata Mevlevihanesi", *TDA*, I/2 (1979), s. 75-78; M. Baha Tanman, "Galata Mevlevihânesi", *DİA*, XIII, 319.

İSMAİL E. ERÜNSAL

HÂLETİ

(bk. AZMİZÂDE MUSTAFA HÂLETİ).

HÂLETİYYE

(حالتية)

Gülşenîyye tarikatının
Hasan Hâletî Efendi'ye
(XVIII. yüzyıl)
nisbet edilen bir kolu
(bk. GÜLŞENİYYE).

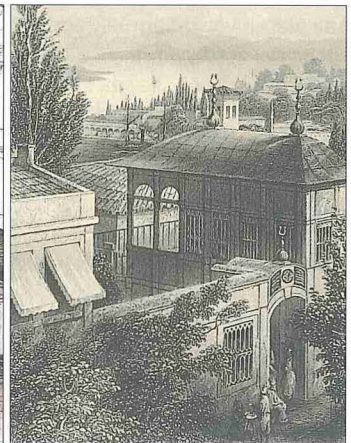
Hâlet
Efendi
Kütüphanesi
ve kütüphanenin
XIX. yüzyıl
içinde
çizilmiş
bir gravürü
(Divan
Edebiyatı
Müzesi,
Envanter
nr. 322/3)

HALI

Çeşitli kaynaklarda, halı kelimesinin aslını teşkil eden kalînin (küçültmeli şekli kalîçe) Farsça'dan geldiği ileri sürülmekteyse de James W. Redhouse 1890'da yayımladığı sözlüğünde kelimeyi Türkçe olarak vermiş (*A Turkish and English Lexicon*, s. 825), F. Steingass da iki yıl sonra çıkardığı Farsça sözlükte hem kalînin, hem de bu dilde onunla aynı anlamı taşıyan kalînin (değerli bir halı çeşidi; küçük halı, seccade) Türkçe olduğunu belirtmiştir (*Dictionary*, s. 949; *kalin* / *kalî* Türkçe'de "evlilik öncesi kız tarafına verilen ağırlık" anlamındadır [Clouston, s. 622, 707]). Doerfer ise pek çok kaynaktan faydalananarak bu iki kelimenin Türkçe'den Farsça'ya geçtiğini kanıtlarıyla ortaya koymaktadır (*TMEN*, III, 396-398, 399-400). Türkçe'de ayrıca halı, kilim, keçe gibi yaygıları ifade eden bir de keviz / kiyyiz / kidiz kelimesi bulunmaktadır (Clouston, s. 692, 707). Eski Türkçe'de halıcılıkla ilgili terimlerin çokluğu dikkat çekicidir ve bu durum Türkler'in halı sanatındaki seviyelerini göstermektedir.

Eski Ahid'in çeşitli bölümlerinde halıdan söz edildiği görülmektedir. Hezekiel'in Sur için mersiyesinde Şam ve Helbon'dan gelen beyaz yapağı, Vedan ve Yavan'dan gelen iplik gibi dokuma malzemeleri sayıldıktan sonra, "Ata binmek için değerli kumaşlarda Dedan senin tâcirindi" denilmektedir (Hezekiel, 27/18-20). Eyer altına veya üstüne konulan örtünün kumaştan çok keçe, halı, kilim gibi bir yaygı olması sebebiyle burada kumaş kelimesinin halı yerine kullanıldığı kabul edilmiştir. Süleyman'ın Meselleri'ndeki "Yatağıma halılar ve Mısır ipliğinden alaca örtüler serdim" (7/16), cüm-

lesinden halının ev tefrişinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. II. Samuel'de Hz. Dâvûd'a getirilen hediyeler arasında bulunan "saffot" halı olarak yorumlanmıştır (17/18). Yine Hâkimler'de "ey halılar üzerine oturanlar" ifadesinin yer alması (5/10) ve İşaya'da misafirin oturması için serilen halılardan söz edilmesi (21/5) İsrâîloğulları'nın halıyı tanıdığını göstermektedir. Fakat onların kullandıkları halıların düğüm tekniğiyle yapılmış halılardan olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte Eski Mısır sanatında rastlanan dokuma tezgâhı tasviri (DB, V/2, s. 1995), halen Orta Asya'da görülen dokuma tezgâhlarına büyük bir benzerlik arzeder. Bu tezgâh, Türkçe'de "konar göçer" denilen ve yere paralel olarak kurulup daha çok çuha dokumacılığında kullanılan tezgâh tipini andırmaktadır. Konar göçerde arış ipleri dikdörtgen bir alanın köşelerine çakılan kazıklara dayandırılmış veya iple bağlanmış leventlere sarılır ve dokuyanlar iplerin veya dokunmuş kısmın üzerine oturarak çalışır. Son zamanlara kadar Kırgız kadınlarının halı ve kilimleri bu tarzda dokudukları görülmektedir (Tzareva, s. 8-11). Homeros (m.ö. IX. yüzyıl) halıdan söz etmekte, milâttan önce VIII. yüzyıla ait Asur fresklerinde halı tasvirleri görülmektedir; ancak bunların düğümlü tipte olup olmadıkları belli değildir.

Arapça'da hasır dahil genel anlamda yaygılara **bisât** denilmektedir. Kur'an'da yeryüzü üzerinde gezip dolaşılan bir bisata benzetilir (Nûh 71/19). Câhiliye döneminde Araplar evlerinde pek halı bulundurmamakla birlikte onu tanıyorlardı; halı ve kilim karşılığında kullandıkları bazı kelimeler bunu göstermektedir. Bunlardan biri **tinfise / tunfusedir**; ince havlı veya saçaklı yaygılara bu ad verilmiştir. Kur'an'daki bir cennet tasvirinde sözü edilen **zerâbî** de (el-Gâşiye 88/16) halı olarak yorumlanmaktadır (**zirbiyye / zürbiyye / zerbiyye**nin çoğulu; İbnü'l-Esîr, "zrb" md.). Sonbaharda sarı, kırmızı ve yeşil bir renk kompozisyonu oluşturan otlara bu ad verilir (Elmalılı, VIII, 5780). Serir, koltuk ve yastıkla beraber zikredilişinden ve "yayılmış" ifadesinden âyetle kastedilenin halı olduğu anlaşılmaktadır. Kelime hadiste de birkaç yerde geçmektedir. Bunlardan biri, bir seriyye sonrasında Benî Anber'e mensup bir kadından alınan zirbiyyenin iadesiyle ilgilidir; alan kişinin elinden çıktığı için iade edilemeyen bu yaygı karşılığında sahibine bir kılıç ile bir miktar arpa verilmiştir

(Ebû Dâvûd, "Aşkîye", 21). Buhârî'nin Hz. Ömer'in faziletine dair bir rivayetinde geçen **abkarî** kelimesi zerâbî olarak kabul edilmiş ve ince saçaklı veya tüylü halılar (tenâfis) şeklinde yorumlanmıştır ("Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebi", 6; Aynî, XIII, 264-265). İbnü'l-Esîr, abkarînin "nakışlı ipek yaygılar" veya "sıkı dokunmuş halılar" şeklinde değişik mânalarına işaret eder (*en-Nihâye*, "abkr" md.). Araplar, daha sonraları halıyı genellikle namazlık olarak kullandıkları için **seccâd** adıyla anmışlardır.

Halının ham maddeleri yün (koyun, deve), ipek, pamuk ve tiftik olup düğüm ipleri yün veya ipektan (yahut bu ikisinin karışımı) yapılır; diğerleri daha çok arış (çözü) ve argaç (atki) iplerinde kullanılır. Kalite ham maddeye bağlı olduğundan yün halılarda düğüm ipleri için hayvanın sırtından alınan uzun yünler tercih edilir. Büyük bir önem taşıyan iplerin boyanmasında XIX. yüzyıl ortalarına gelinceye kadar yalnız bitki ve böceklerden elde edilen tabii boyalar kullanılmıştır. Meselâ mavi, indigo ve çivit otundan; sarı, safra çirçesiyle zerdeçal kökünden; mor, dikenli deniz salyangozundan; kırmızı da kök boya ile kırmızı böceğinden elde edilirdi. 1860'lardan itibaren Batı'da kimyanın gelişmesiyle tabii boyaların yerini hızla sentetik boyalar almış, ancak kaliteliyelerinin çok pahalı olması sebebiyle tercih edilen ucuz boyalar, halıların yıkanması sırasında renk ve motiflerin birbirine karışmasına yol açmıştır.

Küçük veya eni dar halılar genellikle duvara dayanmış ve yan ağaçları sabitleştirilmemiş küçük tezgâhlarda, büyük boy halılar ise ısdar denilen yan ağaçları sabitleştirilmiş büyük tezgâhlarda dokunur. Tezgâhın iki yan tahtasının alt ve üstünde kendi ekseni etrafında serbestçe dönebilen yuvarlak iki direk bulunur. Bunlardan üst direk çözgü direği, üst levent veya direze denilen yukarıdakine çözgü ipleri, alt direk veya halı levendi denilen ve daha kalın olan alttakine de halı sarılır. Levent demirleri, gerdirme mengenesi, gücü sopası, çapraz çubuğu (varangelen) ve halı dokundukça alt levende sarmaya yarayan demir çubuk gibi kısımları bulunan bir tezgâhta halının dokunması sırasıyla çözgü çözülmesi, baş örgüsü örülmesi, çapraz ipliğin geçirilmesi, çözgünün tezgâha takılması, gücü örülmesi, çözgülerin gerilmesi ve çiti örülmesi adı verilen işlemlerin yapılmasıyla başlar. Üst kısımda yan tahtaların bir ucundan öbür ucuna gerilen bir ip ve

ya ince bir sopaya renkli düğüm ipi yu-makları sıra halinde dizilir ve motife göre arzu edilen ipler çekilerek kullanılır.

Halı, değişik renkteki yün veya ipek iplerinin bir motif oluşturacak şekilde arış iplerinden bir veya ikisinin etrafında düğümlenip bir bıçakla kesilmesi ve üzerinden geçirilen argaç iplerinin kırkit adı verilen bir tarak yardımıyla iyice sıkıştırılmasından sonra düğüm uçlarının (tüy, hav) özel bir makasla (sındı) eşit yükseklikte kırılması suretiyle meydana getirilir. Dokunma sırasında iki farklı düğüm tipi uygulanır: Gördes veya Türk düğümü, sena (sine) veya Acem düğümü. Birinci tipte düğüm, iplik iki arışın üzerinden geçirilip aradan çıkarılarak atılır ve simetrik bir görünüm verir. İkinci tipte ise düğüm, iplik bir arışın altından sağa veya sola doğru geçirilip diğerine dolandırılmak suretiyle atılır; bu tipte görüntü asimetriktir. Acem düğümü daha sık atılabilmesi sebebiyle daha zarif motiflerin işlenmesine kolaylık sağlar; ancak Türk düğümüyle de daha sağlam bir dokuma elde edilir. Halının ince olması için arış ve argaç ipleri pamuktan yapılır, ayrıca dokuma işinde küçük parmaklı genç kız ve çocuklar çalıştırılır. Türk ve Acem düğüm tipleri dışında daha çok Mısır ve Endülüs halılarında görülen ve fazla yaygın olmayan üçüncü bir tipte ise düğüm tek çözgü ipine dolama şeklinde atılır.

Halıların motifleri çok tekrarın bir sonucu olarak hâfızadan veya bir örnekten çıkarılır; bazan da çok küçük tip halılar düğümleri arkadan sayılmak suretiyle başka bir halıdan kopya edilir. Ayrıca benzer geometrik motifli halılar için model edinilen ¼ nisbetinde dokunmuş örneklik halılardan veya yine model olarak yapılmış üzerinde birkaç su, enli kenar, göbek ve serpm motif bulunan orta büyüklükteki halılardan da faydalanılır. Bu konuda en pratik usul motifin kareli bir kâğıt üzerine çizilmesidir. Bu kâğıda "örnek", "tâlim" veya "patron" denilir. Patronlar bordür, köşe, zemin ve göbek için ayrı ayrı hazırlanır. Motiflerin uygulanması sırasında düğüm sayılarının eşitliği ve kullanılan ipin aynı kalınlıkta olması büyük bir önem arzeder. 1 santimetre-kareye düşen düğüm sayısının fazlalığı halının kalitesini gösterir; bu ise arış ve argaç iplerinin inceliğine ve sayısına, düğüm ipinin cinsine ve düğümün tip ve sıklığına bağlıdır. Arışlar sık ve gergin, argaçlar az, düğüm ipi ince ve ilmeklenmesi sıkı olursa santimetre-kareye düşen düğüm sayısı çoğalır; meselâ Hereke ha-

lılarının 1 santimetrekaresinde otuz altı düğüm vardır. İki düğüm sırası arasında en fazla iki argacın bulunması, düğümle- rin muntazam ve arışlarla dik aç teşkil edecek şekilde atılması, tüylerin kısa ve aynı seviyede kesilmiş olması, renk ve motiflerdeki âhenk ve uyum kaliteyi belirleyen diğer özelliklerdir.

Halılarda ve daha çok taban halılarının da satır bordür, zemin ve köşeler olmak üzere üç ana bölümden oluşur. En dışta bulunan ve etlik veya kıyı (makine halılarında overlok) denilen beyaz yün yahut renkli pamuk ipliğiyle sarılı sert kısımla zemini ayıran müstakil çerçeve arasında kalan yere bordür denilir. Bordürün ortasında enli bir kuşak, yanlarında bir, iki veya daha fazla su bulunur. Bordürün çevrelediği kısım zemin / orta adını alır ve tekdüze ya da göbekli olmak üzere iki şekil arzeder. Tekdüze zeminler düz olur yahut da genellikle aynı motifin tekrarlanmasından oluşur. Bu tür zeminli halılar zemindeki hâkim renk ve motiflere göre kırmızı, benekli, serpmeli benekli gibi adlarla anılır.

Halının değerli olmasında motiflerin resmedilişindeki incelik ve zarafet yanın- da türlerinin de önem taşıdığı görülür. Şark halılarında Batı halılarından farklı biçimde tabiat olduğu gibi taklit edilmez; motiflerde genellikle sembolizm hâkimdir. Pretextat Lecomte, Batı ile Doğu'nun desen anlayışlarındaki farkları belirtirken şunları söylemektedir: "Avrupa'da ideal çiçeklerden müteşekkil demetler çizilmektedir; ama bunların silüeti o kadar gerçekçidir ki göz onları görüyor; halbuki Şark'ta göz onları tahmin ediyor. Bu demektir ki Şarklı hakiki çiçek figürleriyle taban halısı yapılabileceğini tasavvur edememektedir. Kırar soldurur düşüncesiyle üstüne basmaktan çekinir; öbür yandan hayvanların üstüne basılabileceğini de düşünemez: Üstelik aslan, kaplan, geyik gibi hayvanlar taban halısında üfkî durmaktadır ki buna hiç tahammülü yoktur. Bu şahsî kanaatimdir sanılmasın; birçok Şarklı'nın ağızından duyduklarımı ifade etmekteyim" (*Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar*, s. 106). "... Anlaşıyor ki Şarklı objelerin şeklini değil, bir şeklin idesini yani bir dekoratif imkânını alıyor" (a.g.e., s. 116). Motiflerin birer anlamı olduğu muhakkaktır. Meselâ Anadolu kilimlerinde de yer alan "hayat ağacı" cenneti temsil etmektedir. Daha çok İran halılarında görülen su kaynağı, ağaçlar, bitkiler ve bazan bunlar arasında dolaşan hayvanlar tabiata olan

sevgiyi veya ona duyulan özlemi yansıtır. Öte yandan Anadolu'nun "kuşlu" halılarında haliya adını veren desenin aslında kuş olmayıp aynı eksenler üzerine sıralanmış rozetlerden çıkan karşılıklı iki yaparak ortasındaki zeminin doldurulmasıyla meydana getirilmiş aldatıcı bir şekil olduğu ileri sürülmüştür (Yetkin, s. 106-113). 1640 tarihli narh defterinde geçen "karga nakışlı" halı da muhtemelen aynı tür bir halıdır (Kütükoğlu, s. 72). Hayvan figürleri XIV. yüzyıldan itibaren üslûplaşarak tezyinî bir karakter almış ve Anadolu halılarına girmiştir. Bunlar çok defa geometrik motiflerin içine dolgu olarak yerleştirilmiştir. İlk hayvan ve kuş figürlü halılar Avrupalı ressamın tablolarında XIV. yüzyılda ortaya çıktığına göre (aş. bk.) bu tür motiflerin başlangıcı bir asır öncesine kadar uzanmalıdır. Hayvan figürleri arasında mitolojik olanlara da rastlanır.

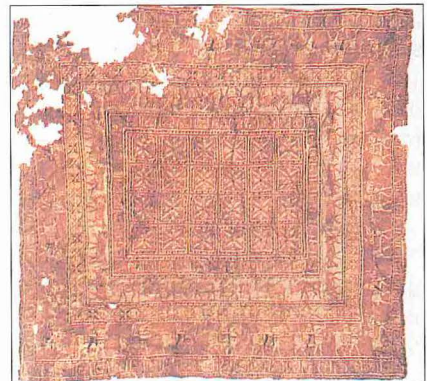
Başlıca halı dokuma merkezleri kendilerine has motifler uygulamışlardır. Bundan dolayı halının motifi yapıldığı yere de işaret etmektedir. Meselâ bir Yağcıbedir halısında genellikle civalı, tarak, çengelli, kuş, saksıda çiçek denilen göbek motifleri ve tavuk ayağı, çiyen ayağı, kadın dudağı, çapalı yıldız, gongolak, süngü, koç boynuzu, kocabaş denilen dolgu motifleri bulunur. Halıların motifleri genel olarak bir kültürü yansıtır. Meselâ Selçuk halısında bir taç kapıyı süsleyen taş oymuş motifler halıda aynen tekrarlanmaktadır. Genellikle halılarda görülen motiflerle çinicilikte, ciltçilikte ve mimaride kullanılan motifler büyük bir benzerlik arzeder. Motifler bazan da bir inancı yansıtır ve özellikle duvar halılarında özlem duyulan kutsal mekânlar tasvir edilir. Bazı halılardaki ejderha ve zümrüdüanka tasvirleri ise muhtemelen totemizm döneminden kalan bir inancı yansıtmaktadır.

Halıların çok geniş bir kullanım alanı vardır ve bunlara göre de adlandırılırlar. Döşeme örtüsü olarak yere serilen halılar ekseriya dört parçadan ibarettir. Odanın ortasına konulana "orta halısı" (meyâne), iki yanlara konulana "kenar halısı" (kenâre), pencereler önünde sedirin bulunduğu tarafa konulana da "baş halı" (serendaz) denilir; bunların dördüne "deste" tabir edilir. En büyük boy halılara ise "taban halısı" adı verilir. Halılar sedir ve köşe yastıklarının kaplanmasında da kullanılır; sedirler üzerine serilen halılara "minder halısı" denilmektedir. Türk ve İran kültürlerinde heybeler çok defa

halı tekniğiyle dokunur ve eyer örtüsünün üzerine konulan zarif desenli bir heybe binicisinin asaletini, zenginliğini ve zevkini simgeler; bu bakımdan heybe göçebeler arasında önemli bir yere sahiptir. Yörüklerin kaba çuval dedikleri elbise, iç çamaşırı veya kıymetli eşyanın muhafaza edildiği hurçlar da genellikle halı tekniğiyle dokunmaktadır.

Genelde Asya'nın 30-45 derece kuzey enlemleri arasında kalan yüksek yaylaların bulunduğu dağlık bölgesi "halı kuşağı" olarak adlandırılmaktadır; bu kuşağın güneyinde sıcak sebebiyle hasır, kuzeyinde soğuk sebebiyle post kullanımı yaygındır. Uhlemann ve Kurt Erdmann gibi bilim adamları, coğrafi şartlar gereği halının anayurdunun Türkistan'ın batı ucundan Moğolistan sınırına kadar uzanan bozkır bölgesi olduğunu söylemişlerdir. Günümüze ulaşmış en eski düğümlü halı örneği, Rus arkeologu S. I. Rudenko tarafından 1947-1949 yılları arasında Pazırık'ta bir kurganda bulunan ve halen Hermitage Müzesi'nde muhafaza edilen halıdır. 1,89 x 2 m. ebadındaki halı don sebebiyle pek bozulmadan zamanımıza kadar gelmiş ve bu konuda çok önemli bir belge oluşturmuştur. Mîlattan önce V-IV. yüzyıllara tarihlenen ve santimetrekarede otuz altı Türk tarzı düğüm içeren bu halının büyüklüğüne rağmen bir eyer örtüsü olduğu sanılmaktadır. Halının ikisi geniş, üçü dar beş bordürü vardır ve zemin dama tahtası gibi eşit ölçüde karelere bölünmüştür. Karelerin içinde yıldız biçiminde dört yapraklı birer çiçek motifli, bordürlerde ise aslan-grifon, kuyruğu bağlı ve yeleli kesilmiş at üzerinde süvari ve sığın (Orta Asya geyiği) tasvirleri görülmektedir.

Pazırık halısı (Hermitage Museum – St. Petersburg)

Çapraz çiçek ve yaprak motifleri Türkmenler'in halen yer halısı, heybe ve çuvalarda kullandıkları yaygın bezemelere (örnekler için bk. Kızıoğlu, s. 28-37), özellikle süvari ve sığın figürleri ise Batı Türkistan'da bulunan İskit eserleri üzerindeki tasvirlerle büyük bir benzerlik arz etmektedir. Sir Marc Aurel Stein'in, 1906-1908 yılları arasında Doğu Türkistan'da yaptığı kazılarda Lou-lan'daki bir kuyu mezarı ile Lop-nor'daki bir Buda tapınağında bulunduğu düğümlü halı parçaları ise Pazırık halısından biraz daha yenidir (m.ö. III. yüzyıl). British Museum'da ve Yeni Delhi Müzesi'nde muhafaza edilen bu parçalarda baklava, şerit ve stilize çiçek motifleriyle üç çeşit sarı, koyu mavi, kırmızı, kahverengi ve mat yeşil renkler dikkat çeker. 1913 yılında A. von Le Coq, Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesindeki araştırmaları sırasında bir mâbedin içinde en eskisi milâttan sonra III. ve en yenisi VI. yüzyıla ait olan çeşitli halı parçaları bulmuştur. Bu en eski örneklerin ele geçirildiği bölgelerin tesbit edilebildiği kadarıyla milâttan önce VI. yüzyıldan itibaren tamamen Türk boylarıyla meskûn olduğu göz önüne alındığında düğümlü halıların ilk defa Türkler (Hunlar) tarafından dokunduğunu kabul etmek gerekmektedir. Esasen teknik bir buluş olan düğümlü halıların gelişmesi, atlı bozkır kültürü mensuplarının hayat tarzıyla ilgili bir ihtiyaçtan doğmuştur. Çadır mefruşatının tamamı halılardan, keçe örtülerden ve çeşitli yaygılardan meydana gelir ve çadır sahiplerinin maddî gücüne göre her yeri kaplayan bu halılar bozkır hayatının başlıca konfor ve süsünü teşkil eder.

Türkler yerleşik medeniyete geçtiklerinde de çok defa eski hayat tarzlarını muhafaza etmişlerdir. Halı, çadırların da sabit evlerin de en önemli ihtiyaç maddelerinden biridir. *Dede Korkut Kitabı*'nda Salur Kazan'ın evi anlatılırken, "Doksan yerde ala kalı ipek döşenmişti" (Ergin, s. 95) ve çadır tefrişatından bahsederken de "Ala kalı döşediler" (a.e., s. 188) ifadeleri geçmektedir. Bu bakımdan Türkler'in yaşadığı ilk şehirlerde mutlaka halı üretilmekteydi. Çin kaynaklarından VII. yüzyılda Hotan'da halı dokunduğu öğrenilmektedir (Grousset, s. 148). Buhara Hükümdarı Tuğ-Şada'nın 719'da Çin hükümdarına gönderdiği hediyeler arasında halı da bulunmaktaydı (Sümer, sy. 32 [1984], s. 45). *Hudûdü'l-âlem*'de Buhara'nın beğenilen emtiası arasında halının sayılması (s. 112), şeh-

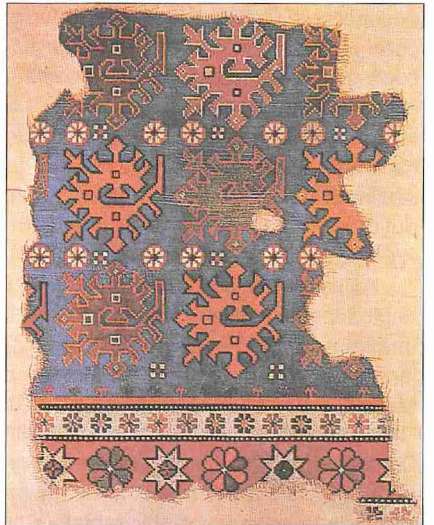
rin daha sonraki asırlarda bu açıdan önemini koruduğunu göstermektedir. Eserde ayrıca Mâverâünnehir bölgesinde Çağaniyân'a bağlı Dârzenğ'i'de halı ve kilim dokunduğu belirtilmektedir (s. 114).

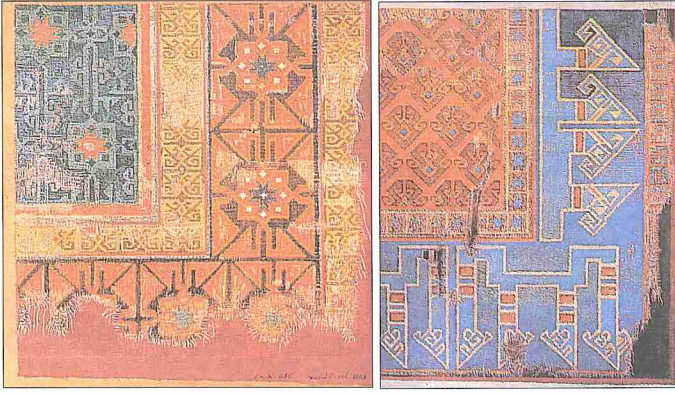
Araplar'ın halıyı tanıması daha çok ticarî bağlantılar sebebiyledir. Bazı hadislerde geçen "kubbe Türkiye" ifadesinden Türk çadırını bildikleri (bk. ÇADIR), dolayısıyla onların kültürü hakkında az çok bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bu bakımdan halıyı tanımaları ve dillerinde onunla ilgili bazı kelimelerin yer alması tabiidir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in, yeni evlenenlere evlerinde yaygı bulundurmalarını tavsiye eden bir hadisinde geçen (Buhârî, "Menâkıb", 25; "Nikâh", 62; Müslim, "Libâs", 39-40) **ne-mat** kelimesinin o dönemde yaşanan maddî imkânsızlıklar ve iklimin sıcaklığı göz önünde tutularak halı değil hasır veya kilim gibi ince bir dokuma şeklinde yorumlanması gerekir. Müslümanlar İran'ın fethi sırasında halıyı yakından tanıma fırsatı buldular. Hz. Ömer döneminde Medâin'in zaptedilmesiyle ele geçirilen ganimetler arasında Araplar'ın saraydan aldıkları "bahâr-ı Hüsrev" denilen ünlü halı da vardı. İpekten dokunup altın, gümüş ve kıymetli taşlarla bezenmiş olduğu söylenen halının nakışları adından anlaşıldığı üzere baharı aksettiriyordu (Pope, VI, 2274-2275). Büyüklüğünden dolayı böyle bir zenginliğin bir kişiye gitmesi uygun görülmemiş ve halı parçalanarak gaziler arasında dağıtılmıştır. "Halı kuşağı"nda yer alan Azerbaycan, İran ve Orta Asya gibi bölgelerin fethinden sonra dahi Araplar hasır ve keçe geleneklerinden hemen vazgeçemediler. Ancak bir müddet sonra halı asalet göstergesi olarak saray ve mâlikânelerde önemli bir yer işgal etmeye başladı. Özellikle Abbâsiler döneminde sarayın ihtiyacı, evlerde dokunan ve vergiler arasında sayılan halılarla karşılanıyordu. Hârûnürreşid'e (786-809) Horasan'dan gönderilen halıların 200 oda dolusu yer tuttuğu rivayet edilmektedir. Me'mûn'a (813-833) verilen vergiler arasında da 600 Taberistan halısından söz edilir. Abbâsî halifeleri bazan saraylarının zeminini hasır, duvarlarını halı ile döşetirlerdi (a.g.e., VI, 2276, 2277). Ancak halk henüz değerini anlayabilmiş ve onu benimseyebilmiş değildi. Hârûnürreşid'in birinci dereceye yükselen şarkıcı İshak Bersûmâ'ya hediye ettiği, Câhiz'e göre 2000 dinar değerindeki halıyı o yokken annesinin kendisini tebrike gelenlere bıçakla keserek parça

parça dağıtması da bunu göstermektedir. İshak'ın durumu Hârûnürreşid'e anlatması üzerine halife gülerek ona yeni bir halı hediye etmiştir (*et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*, s. 41). Câhiz'in biçtiği 2000 dinar değer, bu halının ipek ve belki değerli taşlarla süslü olduğunu düşündürmektedir. Sâmerî döneminde (836-892) ait bazı Abbâsî halı parçaları günümüze intikal etmiştir (*DîA*, I, 35). Lamm tarafından Fustat'ta bulunan bu parçalar Orta Asya Türk halılarına büyük bir benzerlik göstermekte ve ilim adamları arasında Fustat'ta mı dokundukları yoksa Irak'tan mı getirildikleri hususu tartışma konusu edilmektedir (geniş bilgi için bk. a.g.e., I, 56). Abbâsiler döneminde İslâm dünyasının halıyı tanımaya başlamasında, daha Emevîler döneminden itibaren askerî amaçlarla devlet bünyesinde görevlendirilen Türkler'in büyük bir rolü olduğu muhakkaktır.

Selçuklular zamanında halı İslâm dünyasının her tarafına yayıldı; özellikle Anadolu'nun bazı şehir ve kasabaları bu hususta ün kazandılar. Anadolu'da Türk halıcılığına dair ilk bilgiler coğrafyacı İbn Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286) tarafından verilir. Mağribî *Kitâbü Bastî'l-arz fi'l-tûl ve'l-'arz* adlı eserinde Anadolu'yu anlatırken "Türkmenler Türk soyundan büyük bir kavim olup Selçuklular devrinde Rum ülkesini fethetmişlerdir. Bunlar sık sık kıyılara kadar giderek akınlar yaparlar, esir aldıkları çocukları tüccarlara

Fustat'ta bulunan XIII. yüzyıla ait bir halı parçası (Göthenburg Röhs Museet)

XIII. yüzyıla ait
Selçuklu halı
parçaları (TİEM)

satarlar. Türkmen halılarını (el-büsütüt-Türkmanîyye) dokuyan işte bu Türkmenler'dir. Bu halılar bütün ülkelere satılır" (s. 117-118) demektedir, Aksaray münasebetiyle de buranın güzel yün halılarından söz etmektedir (s. 119). İbn Battûta da Aksaray'ı Anadolu'nun en güzel ve en muhteşem şehirlerinden biri olarak vassıflandırır ve şunları söyler: "Beldeye nisbetle koyun yününden imal olunan kalıçelerin bir yerde naziri yoktur. Bunlar Şam, Mısır, Irak, Hind, Sîn ve bilâd-i et-râke gönderilir" (*Seyahatnâme*, I, 324). Komünist Çin rejiminin Tibet'te eski kültür kalıntılarına karşı takındığı olumsuz tutum sonucu, rahiplerin mâbedlerdeki tarihî eşyanın muhafazasında eski titizliği gösterememeleriyle ortaya çıkan ve buradan getirildikleri için "Tibet grubu" adıyla tanınan bazı halılar seyyahların, özellikle İbn Battûta'nın Anadolu'dan Doğu'ya halı ihraç edildiği şeklinde verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Teknik analizlerin XII-XIII. yüzyıllara ait olduğunu gösterdiği bu halılar erken dönem Türk halılarına mahsus özellikler taşır. Hayvan kompozisyonları, son derece stilize insan yüzleri ve diğer motiflerle renk, ham madde ve dokuma tekniği bunların Anadolu kökenli olduğunu göstermektedir. Bu buluntular, erken dönem hayvan motifli halılar grubunu beklenmedik ölçüde zenginleştirmiş, şimdiye kadar en eski Anadolu halıları olarak bilinen ve XIII. yüzyıla tarihlenen Konya halı grubu ile bir örneği 1890'da Bode tarafından Roma'da Berlin Müzesi için satın alınan, bir örneği de İsveç'te Marby köyünün kilisesinde ortaya çıkan XV. yüzyıl geometrik desenli ve hayvan motifli Anadolu halıları (aş. bk.) arasındaki zincire bir halka eklemiştir (Ölçer, *Turkish Carpets*, s. XI).

Orta Asya ve Fustat'ta bulunanlardan sonra günümüze ulaşabilmiş en eski halı örnekleri, 1905'te F. R. Martin tarafından Konya Alâeddin ve 1930'da R. M.

Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu camilerinde keşfedilen XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu halılarıdır. Çoğu büyük boyda olan bu örneklerin bir tanesi 2,85 x 5,50 m. ebadıyla 15 metrekareyi geçmektedir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Esad Efendi, nr. 2916) kayıtlı bulunan bir *Maḳāmât* nüshasında yine XIII. yüzyıla ait bir Selçuklu halı tasviri bulunmaktadır. Selçuklu halıları genellikle sağdan sola veya soldan sağa hafif meyilli Gördes düğümü ile dokunmuştur. Motifler daha çok baklava, sekiz köşeli yıldız, uçları çengellerle çevrilen sekizgen gibi geometrik karakterdedir; bazan bunlara uygun bitki motifleri de kullanılmıştır. Halıların zemin kompozisyonları genellikle bu sade şekillerin üst üste ve yan yana sıralanmasından oluşur. Konya Selçuklu halılarının en belirgin özellikleri bordürlerindeki iri küfî yazı dekorudur. Başlangıçta ok başını andıran sivri üçgenlerle nihayetlenen dik küfî harflerin köşe geçişlerinde bir düzensizlik görülür. Bu tarz sonradan örgülü ve çiçekli küfî bordür şeklinde Kafkasya'dan Endülü's'e kadar geniş bir alanda kullanılmıştır. Beyşehir halıları da Konya halılarının teknik ve desen özelliklerine sahiptir.

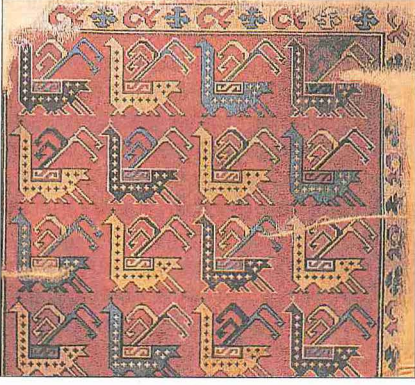
Beylikler döneminde de Anadolu'da halıcılık önemini korumuştur. Orta Anadolu'nun batı ucunda kendine yer edinen Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in oymağında değerli halılar dokunuyordu. Âşıkpaşazâde'nin anlattığına göre Osman Bey yayladan dönerken Bilecik tekfuruna peynir, halı, kilim ve kuzular hediye ederdi ve bir düğüne davet edildiği zaman götürdüğü hediyeler arasında halı da bulunurdu; Köse Mihal'e düğününde hediye ettiği halı ve kilimler çok beğenilmişti (*Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 9, 18-19). Maraş-Elbistan bölgesinde yaşayan ve daha sonra bugünkü Yozgat bölgesini yurt tutarak buranın Bozok

adıyla anılmasında âmil olan Dulkadiroğulları da halı dokumaktaydılar (Sümer, sy. 32 [1984], s. 48-49). Karamanoğlu Alâeddin Bey I. Murad'ı Balkanlar'da kazandığı başarılarından dolayı tebrik etmiş ve ona bir mektupla bazı hediyeler göndermişti. Bu hediyeler arasında dört büyük ve beş küçük "çift kalı-i Karamânî" de bulunmaktaydı (Feridun Bey, I, 103). Ancak Feridun Bey, gönderilen bu halıların beyliğin hangi şehrinde dokunduğuna dair bir bilgi vermez. Marco Polo da Anadolu'da dokunan halılardan övgüyle söz eder ve başlıca merkezler olarak Konya, Sivas ve Kayseri'yi gösterir.

Clavijo, seyahatnâmesinde Timur'un otağını anlatırken hükümdarın üzerinde oturduğu üç dört kat şilteli tahtın ve se-dirlerin, başka bir çadırdan bahsederken de zeminin ipek halılarla kaplı olduğunu söyler (*Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, II, 48, 68). XIV. yüzyıl İran minyatürlerinde ortaya çıkan halı tasvirleri Timur'un torunu Baysungur'un himayesindeki Herat okulu çalışmalarında fazlalaşır. Bu minyatürlerde, Batılı ressamların tablolarında sıkça rastlandığı için onların adlarıyla anılan (aş. bk.) bir kısım halı örneklerini de -meselâ küçük desenli Holbein- görmek mümkündür. Bu döneme ait nâdir halı parçalarından biri Atina Benaki Müzesi'ndedir ve zemin motifleri itibarıyla Baysungur için istinsah edilen *Hümâ vü Hümâyûn*'un Viyana Nationalbibliothek'te bulunan nüshasındaki (vr. 10^b) minyatürde yer alan halıya benzemektedir (Lentz-Lowry, s. 220). Özellikle XV. yüzyıl Herat okulu minyatürlerinde resmedilen halıların küfî bordürleri, Holbein ve Lotto halılarıyla Bellini'nin Venedik Dükü Loerdan tablosundaki halının bordürlerine büyük bir benzerlik arzeder.

XV. yüzyıl başına ait Marby halısı
(State Historical Museet - Stockholm)

XV. yüzyıla ait hayvanlı halı (Mevlânâ Müzesi – Konya)

XV. yüzyıl Türk halı sanatının nâdir örneklerden biri "Marby halısı"dır. Halıda zemin ortadan ikiye ayrılmış, her bölme-deki sekizgenler içine bir ağacın iki ya-nında duran iki kuş yerleştirilmiştir. Stockholm Müzesi'nde bulunan halının bir benzeri Konya Mevlânâ Müzesi'nde, bir benzeri de Halı ve Kilim Müzesi'nde-dir. Yakın zamanda Yenicami Hünkâr Kasrı'ndaki Vakıflar halı deposunda orta-ya çıkarılan bu son halının yüzeyi Marby halısında olduğu gibi ikiye bölünmüş, iki basık dikdörtgen içine bir ağacın iki ya-nında duran iki ejder ve bunların alt ve üst köşelerine de simetrik olarak yerleş-tirilmiş dört adet stilize zümrüdüanka figürü işlenmiştir. Berlin Müzesi'ndeki Bode halısında da (parça) ejder-zümrü-düanka mücadelesine yer verilmiştir.

XV. yüzyılda önemli halıcılık bölgelerin-den biri de Mısır'dır. Fâtımî saraylarında bulunan ve ışığın gelişine göre buka-lemun gibi renk değiştiren halılara bu özelliklerinden dolayı "kalemûnî" denili-yordu. Mısır'da halıcılık, XV. yüzyılın or-talarından başlayarak Memlükler döne-minde büyük bir gelişme göstermiştir. Son derece yumuşak "S" bükümlü yün iplerin ve pastel tondaki kırmızı, yeşil, mavi ve nâdiren sarı renklerin kullanıldı-ğı Memlük halılarında ana şemayı ortak merkezli üçgen, dikdörtgen, sekizgen ve yıldız gibi geometrik motiflerin meydana getirdiği birbirinin içinde yer alan ma-dalyonlar oluşturur. Bu halılarda rastla-nan bezemelere bazan servi motifleri de eklenir. Genellikle orta boyda ve kare şeklinde dokunmakla birlikte madalyon-ların halının boyu ile orantılı biçimde tekrarlandığı normalden uzun olanlarına da rastlanır; büyük boyutlu örnekler bu-

güne nâdiren ulaşmıştır. Avrupa resmin-de de sık sık görülen Memlük halıları için Batı kaynakları bazan "Damascus (Şam) halısı" tabirini kullanmıştır. Alışılmışın dışında boyutları olan bu halıların sipariş üzerine dokunduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır.

XVI. yüzyıl halı sanatının İran, Mısır ve Anadolu üçgeninde en güzel örneklerinin verilmeye başlandığı dönemdir. Bu yüz-yılda İran halıcılığındaki en önemli merkezler İsfahan, Kâşân, Tebriz, Kir-man, Herat, Şiraz, Hemedan, Yezd ve Azerbaycan'daki Karabağ'dır. Bu dönem-de özellikle motif açısından büyük bir gelişme gösteren Safevî halısının bilinen en eski örneği, Milano'da Poldi Pezzoli Müzesi'nde bulunan ve üzerindeki Gıyâ-seddin Câmî imzasından 929 (1523) yılı-na tarihlenen halıdır. Yine en eski örnek-lerden biri de bugün Victoria and Albert Museum'da olup 11,51 x 5,34 m. eba-dındadır. Kenarındaki ifadeden 946 (1539) yılında dokunduğu anlaşılan ve daha ön-ce Safevî hânedanının atası Şeyh Safiyüddin'in Erdebil'deki türbesinde serili olan bu halı önemli bir sanat eseri kabul edilmektedir. İran halılarının ince bir şe-kilde işlenmiş sembolik çiçekler, bahçe tarzında şemalar ve geometrik şekiller sergileyen çok değişik örnekleri vardır. Özellikle birçoğu minyatürlü bir sayfayı andıran resim desenli halıların gerek bordür gerekse zeminlerinde hayvan fi-gürleri fazla yer alır ve bu türde av sah-

XV. yüzyıla ait saf halı parçası (TIEM)

Kelile ve Dimne'den halı tasvirli bir minyatür (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1022, vr. 2'dan detay)

neleriyle hayvanlar arası mücadele önem-li bir yer tutar. Aynı yüzyılda çok ileri se-viyede oldukları görülen Bâbürlü halıla-rında da benzer motifler bulunur. Bâ-bür'ün torunu Ekber'in Agra, Fetihpûr ve Lahor gibi şehirlere halı ustaları yer-leştirerek buraları birer halıcılık merke-zi haline getirdiği bilinmektedir (Ebû'l-Fazl el-Allâmî, I, 57). Herat halılarının bu halılar üzerinde önemli ölçüde etkisi var-dır. Boston'da Fine Arts Museum'da mu-hafaza edilen bu tür bir halının Safevî halıları gibi minyatürlü bir kitap sayfası-na benzediği görülür.

XVI-XVIII. yüzyıllar Osmanlı halıcılığı-nın en parlak dönemini teşkil eder. Bu dönemde Uşak, Bergama, Kula, Gördes, Konya, Niğde, Kırşehir, Sivas ve Kayseri Anadolu'nun en önemli halıcılık merkez-leriydi. 1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in fethettiği halıcılığıyla ünlü Tebriz'den İs-tanbul'a değişik mesleklerde 1000 ka-dar sanatkarla döndüğü söylenir; bunla-rın içinde muhtemelen halı ustaları da vardı. Câhiz *Kitâbü't-Tebaşşur fi't-ticâ-re* adlı eserinde (s. 34), Tebriz'in de için-de bulunduğu Azerbaycan-Ermenistan bölgesini keçe ve ince halı getirilen bir yer olarak tanıtmaktadır. Mısır'ın fethedilmesinden (1517) sonra da buradan halı ustaları ile boyanmış dokuma yünü istendiği görülür. Memlükler'de her sa-nat dalında olduğu gibi halıcılığın da özellikle motifler hususunda kendine has birtakım özellikler taşıdığı muhak-kaktır ve Osmanlılar hiç şüphesiz bun-dan faydalanmışlardır. Yine XVI. yüzyılın sonlarına doğru Mısır beylerbeyine yazı-lan bir hükümle adları verilen on halı us-tası ve otuz kantar renkli ip istenmiştir (Kütükoğlu, s. 70). Daha sonra Anadolu'da Memlük tarzı arabesk motifli halıların dokunduğu ve bunlara Mısır halısı denil-diği bilinmektedir.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait bir Memlük halısı
(The Textile Museum – Washington)

Osmanlı saray halkı arasında “ehl-i hiref” diye anılan sanatkarlar zümresi içinde halı dokuyanlar da (cemâat-i kalîcebâfân) sayılmaktadır. Rebûlâhîr 932 (Ocak 1526) tarihli bir ehl-i hiref defterinde altı kalîcebâfân ile bunların on şâkirdinin adlarına rastlanır. İçlerinde en yüksek ücreti alan (15,5 akçe) Hamza Kethüdâ Fâtiḥ Sultan Mehmed zamanında “pençik” olarak gelmiş biridir. Ayrıca şâkirdlerden Mehmed’in babası Mustafa hakkında da, “Sultan Mehmed Han zamanında gelmiş hassa üstadlarından pençik kul olup mezkûr Sultan Bayezid Han zamanında şâkird ulûfesi olunmuş” şeklinde kısa bir bilgi verilmektedir (Uzunçarşılı, XI/15 [1986], s. 57-58). II. Bayezid zamanında cemâat-i ehl-i hiref içindeki kalîcebâfânların sayısı on dokuz kadardı ve Hızır, İlyas, İskender, İsmâil ve Nasûḥ adlarını taşıyanlar padişaha halı hediye edip karşılığında in’am ve ihsana nâil olmuşlardı (Çetintürk, s. 722). Kanûnî Sultan Süleyman döneminde ise hassa halı sanatkarlarının sayısı yirmi beş kadardır ve bunların çoğu Eflak, Niğbolu, Kosova, Bosna, Hırvatistan gibi Avrupa yakası Osmanlı topraklarından geldiğini gösteren nisbeler taşımaktadır; bir kısmı ise Çerkez’dir (a.g.e., s. 723).

Saray halıları, XVI. yüzyıldan itibaren sine düğüm tekniği kullanılarak dokunan ve pastel renkler kullanılan son derece girift desenlerle bezeli halılardır. Bu

halılar İran halılarına benzer gibi görünseler de farklı bir karaktere sahiptirler. İran örneklerinde ana zemin motiflerinin küçük ve sık olması sebebiyle öne çıkan madalyon Osmanlı saray halılarında geriplanda bir süsleme unsuru halini almış, buna karşılık ana zeminin iri motifleri esas süsleme elemanı olarak öne çıkmıştır. Diğer bir özellikleri de natüralist bir biçimde dokunmuş lâle, sümbül, karanfil, bahar dalı ve gül motifleriyle hançerî yapraklar ve rûmîler ihtiva etmeleridir. Bu dönemde sarayda üretilen halıların bir türü de yazılı seccadelerdir. Kanûnî Sultan Süleyman’ın Mevlânâ’nın türbesine hediye ettiği bir seccade bunlar hakkında yeterince fikir vermektedir. İnce yün iplikle dokunmuş olan 180 × 116 cm. ebadındaki bu seccade de mihrap, kemer dolgusu ve bordürler kırmızı zemin üzerine sarı, yeşil, lâcivert rûmî, hataî motifleri, kıvrık dallar ve gülbezelerle süslenmiştir. Üç lâcivert madalyon üzerinde stilize Çin bulutları ve çiçek motiflerinin yer aldığı mihrap kemerinin altında beyaz zemin üzerine siyah sülûse yazılmış bir “Allahüekber” ibaresi bulunmaktadır. Ayrıca geniş bordürün üst tarafında üç satır halinde İsrâ sûresinin, “Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastıncaya kadar -belli vakitlerde- namaz kıl; bir de sabah namazını kıl; çünkü sabah namazı şahitlidir” meâlindeki 78. âyeti yazılıdır. Muhtemelen motifleri saray nakkaşları tarafından çizilen ve saray ile paşa konaklarında kullanılan bu tür seccadeler, Osmanlı devri halı sanatında “yazılı saray halıları” adıyla ayrı bir grup oluşturmaktadır. Bunların Anadolu seccadelerinden farkı, mihraplarının kademeli kemerli değil bir insan başı ve omuzları silüetinde yumuşak çizgilerle biçimlenmiş olması ve üst bordürlerine âyetler yazılmasıdır. İlk örnekleri XVI. yüzyılda görülen bu seccadeler cami ve mescidlere de hediye edilir ve mihrap kısmına serilirdi. XIX. yüzyılın sonuna ait Hereke ipek seccadeleriyle Sivas’tan gelerek İstanbul Kumkapı’ya yerleşmiş ustalar tarafından dokunan ve bu semtin adıyla anılan seccadeler içinde de bu türün güzel örnekleri vardır.

Haçlı seferleri sırasında Avrupa’da tanınan halı XIII. yüzyıl sonlarında lüks bir tüketim maddesi olarak yayılmış, saray ve şatolar halılarla döşenmeye başlamıştır. Doğu’dan yapılan halı ithalatı bu yıllarda büyük bir artış göstermektedir. Özellikle İtalyan tüccarlarının getirdiği halılar zenginler tarafından âdeta kapı-

şılmıştır. Dönemin ünlü ressamlarına poz veren kişiler, pahalılığı sebebiyle bu halıları bir prestij unsuru olarak kabul etmiş ve resimlerinin dekorunda bunlara yer ayrılmasını istemişlerdir. Dinî nitelikli kompozisyonlarda, özellikle dönemin ileri gelen şahsiyetlerinin tablolarında bir Türk halısının masa üstünde veya yerde serili durduğu yahut balkondan sarktığı ya da bir kilisenin apsisini süslediği görülür. Genellikle üslûplaşmış kuş, horoz, tek ve çift başlı kartal veya birbirleriyle mücadele eden dört ayaklı hayvan figürleri işlenmiş “hayvanlı halılar” denilen halıların XIV ve XV. yüzyıllara ait oldukları Batılı ressamların tablolarına bakarak tesbit edilmiştir (Erdmann, s. 52-56). XV. yüzyıldan itibaren tablolarındaki hayvan figürlü halıların yerini yavaş yavaş geometrik ve aslı anlaşılamayacak kadar stilize edilerek geometrik şekillere uydurulmuş bitkisel motifli, özellikle değişik eksenler üzerinde sıralanmış sekizgen ve baklava kompozisyonlu halılar almaya başladı. En çok Alman ressamı Hans Holbein’in (ö. 1543) tablolarında görüldüğü için “Holbein halıları” adıyla anılan bu halılar başlıca dört tipe ayrılır. “Küçük örneklî” de denilen birinci tip Holbein halılarında zemin küçük karelere bölünmüş, karelerin içine etrafı düğümlü bir şeritle konturlanmış bir sekizgen yerleştirilmiştir. Her karenin köşesindeki çeyrek baklavaların birleşmesinden meydana gelen büyük baklavalara asıl şemayı oluşturur. Sekizgenlerin ortalarında sekizli yıldız dolgusu ile küçük bir sekizgen vardır. Böylece değişik eksenler üzerinde bir sıra baklava, bir sıra sekizgen ortaya çıkar. Bu tip halılarda zeminin rengi genellikle lâcivert veya kırmızıdır; az miktarda yeşile de rastlanır. Bordür, örgü motifli halini almış küfi karakterde yalancı yazı kuşağıdır. Piero della Francesca’nın Rimini San Francesco Kilisesi’ndeki 1451 tarihli duvar resminde prensin üzerinde Aziz Sigismund’un önünde diz çöktüğü halı, daha sonra birçok ressam tarafından çizimi bir asırdan fazla sürdürülen bu tipin Avrupa tablolarında görülen ilk örneğini teşkil eder. En geç örneklerden biri ise Londra National Gallery’de sergilenen ve ressamı bilinmeyen 1604 tarihli “The Somerset House Conference” adlı bir tabloda görülmektedir; uzun masanın üzerini örten halı küfi bordürü ile çok canlı bir şekilde resmedilmiştir. Tablodaki halı, İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nde yer alan XVI. yüzyıl başlarına ait bir halı parçasıyla hemen hemen aynı motifleri taşımaktadır.

Venedikli ressam Lorenzo Lotto'nun (ö. 1556) resimlerinde birkaç defa rastlandığı için "Lotto halıları" da denilen ikinci tip Holbein halıları birinciden çok farklı gibi durmaktaysa da aslında aynı şemayı muhafaza eder. Konturları tamamen ortadan kalkan sekizgenler ve dört kollu baklavalara birinci tipteki geometrik karakterini kaybetmiştir. Bitki motiflerinin hâkim olduğu görülen bu tip halıların çoğu kırmızı zemin üzerine, bazan da lâcivert üzerine sarı rûmî palmet kompozisyonludur. Kûffiden gelişen bordürlerin yanında klasik Uşak halılarını hatırlatan bulut motifli, kartuşlu ve kıvrık dallı zengin ve değişik bordürler de dikkat çeker. Bazı ailelerin armalarını taşıyan örneklerden bu halıların sipariş üzerine de yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tip halılar XVI. yüzyıldan başlayarak XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar tablolarda yer almıştır.

Üçüncü tip Holbein halıları zemine genişliğine yerleştirilen içi sekizge nle doldurulmuş birkaç büyük karenin yan yana sıralandığı sade bir örnek gösterir ve bu sebeple "büyük örneklî Holbein halısı" adıyla da anılır. XV. yüzyıl boyunca gelişen bu tür halıların kökleri, hayvanlı halı-

XVII. yüzyıl
başına ait
bir Holbein
halısı
(Metropolitan
Museum of
Art - New York)

larla bir önceki yüzyıla ait tablolarda da görülen geometrik motifli halılara dayanmaktadır. Kareler birbirine eşit olup geometrik veya bitkisel motiflerden bir çerçeve ile kuşatılmıştır. İlk örneklerde görülen örgülü kûffî bordürler karakteristiktir. Avrupa'da Holbein'dan önce tanınan ve 1560'lara kadar İtalyan, İspanyol, Fransız ve İngiliz ressamalarının tablolarında görülen bu tür halılar desen ve detaylarda ilk iki örneğe nisbetle daha fazla zenginlik arzeder. Londra National Gallery'de sergilenen ve ressamı bilinmeyen "Aziz Giles'in Âyini" tablosunda bu tip halıların güzel bir örneği görülmekte, ayrıca İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi ile Halı ve Kilim Müzesi'nde çok güzel örnekleri bulunmaktadır.

Dördüncü tip Holbein halıları üçüncü tipin gelişmiş ve değişik bir şeklidir. Bu tipte, ortada sekizgenle doldurulmuş büyük bir karenin iki tarafında ikişer küçük sekizgenden ibaret bir kompozisyonun ortaya çıktığı görülür ki bu büyük bir yeniliktir. İlk bakışta bu türün Memlük etkisi taşıdığı düşünülebilirse de İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan iki örnek üçüncü tipten bağlantılı geliştiğini açıkça göstermektedir. Bunlardan özellikle XVI. yüzyıl başlarına tarihlenen biri, iki büyük karenin üst üste yerleştirilmesi ve yanlarında ikişer küçük sekizgenin yer alması ile bu iki tip arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır. Örgülü kûffî bordür de halının Türk karakterini gösterir.

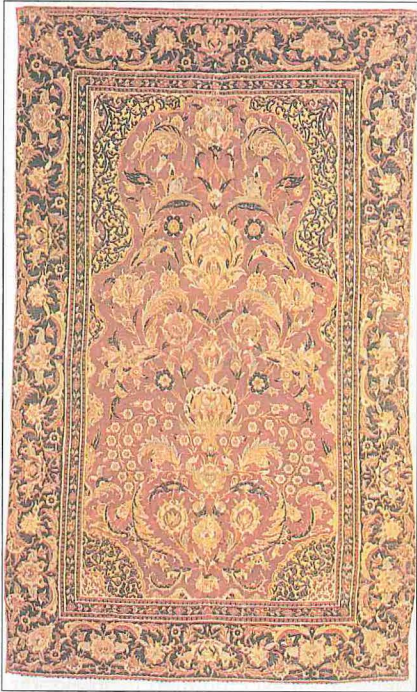
Batılı ressamın adıyla anılan halılardan biri de Bellini halıdır. Bunlara, mihrap nişinin aşağı doğru genişleyerek bir anahtar deliği görüntüsü oluşturmamasından dolayı "anahtar delikli halılar" da denir. XV ve XVI. yüzyıllarda yaygın olan ve Lorenzo Lotto, Vittore Carpaccio, Benvenuto Tisi, Jacopo Bassano, Man-sueti gibi ressamların tablolarında yer alan bu tür halılar, İtalyan ressamı Giovanni Bellini (ö. 1516) tarafından çok kullanıldığı için "Bellini halıları" olarak

tanınmıştır. Yukarıda açıklanan örneklerle bağlantılı, fakat farklı motifler taşıyan bir grup Anadolu halısı da İtalyan ressamı Carlo Crivelli ve Hollandalı ressam Hans Memling'in resimlerinde görüldüğü için onların adıyla anılmaktadır. XX. yüzyıla girerken de Giulio Rosati, Rudolf Weisse, Giuseppe Signorini, Rudolf Ernst, Charles Wilda, Arthur Melville, Benjamin-Constant, Charles Robertson, Jan-Baptist Huysmans ve Osman Hamdi Bey ile Şeker Ahmed Paşa ve Halil Paşa'nın hocalığını yapan Jean-Leon Gérôme gibi şarkiyatçı ressamların önemli konularından birini halı ve bazılarında da halı satıcıları oluşturmuştur. Osman Hamdi Bey de tablolarında halıya çokça yer vermiştir; ayrıca 1888'de yaptığı ve halen Staatliche Museen zu Berlin National Galerie'de (AI 420) bulunan bir tablosunun konusu da halı satıcısıdır. Rudolf Swoboda'nın tablolarından biri ise XX. yüzyıl başlarında bir meslek olan halı tamircileriyle ilgilidir (Thornton, s. 193).

XVII. yüzyılda Anadolu'nun bazı kasabalarının halıcılıkta büyük bir ün kazandığı anlaşılmaktadır. 1640 yılına ait narh defterinde bu asrın ortalarında Osmanlı pazarında satılan seccadelardan söz edilirken "Germiyan Kulası'nın Mısır nakışlı", "Mâlik Paşa tarzı", "Germiyan Kulası işi direkli", "Selendi'nin peleng nakışlı", "Mısır'ın yedi mihraplı seccadesi" ve halılardan söz edilirken de "Uşak'ın kırmızı üzerine kalıçesi", "ortası sofralı kalıç"; "Selendi'nin beyaz üzerine karga nakışlı hammam kalıçesi"; "Gördüs'ün sarı çatma hammam kalıçesi" gibi ifadeler kullanılmış ve karşılarında da kalite ve büyüklüklerine göre 400 akçeden 5500 akçeye kadar fiyatları verilmiştir. Bu bilgilerden seccade ve halıların dokundukları yerler, motifleri ve değerleri hakkında bazı sonuçlar çıkarmak mümkün olmaktadır (Kütükoğlu, s. 177-179). Bu dönemde ün kazanmış merkezlere göre adlandırılan başlıca halılar şunlardır:

Uşak Halıları. Selçuklu halılarından sonra Türk halıcılığının ikinci ve en par-

XVI. yüzyıla ait bir Osmanlı-Mısır seccadesi (Metropolitan Museum of Art - New York)

lak dönemi XVI. yüzyılda Uşak ve çevresinde dokunan halılarla başlar. Büyük şöhretine rağmen genellikle envanter kayıtlarına sadece Türk halısı adıyla geçen Uşak halıları madalyonlu ve yıldızlı olmak üzere başlıca iki grupta toplanmaktadır. Madalyonlu halı tasvirlerine XV. yüzyıl Herat okulu minyatürlerinde rastlanır; meselâ Nizâmî-i Gencevî'nin *Hamse*'sinin 849 (1445-46) tarihli bir nüshasında (vr. 62^a) görülen örnek bunlardan biridir (Lentz-Lowry, s. 108). Bu tip halılarda kaydırılmış eksen üzerinde sonsuza uzayıp giden madalyon dizileri ve aralarındaki rûmî, kıvrık dal, çiçek motifleri zaman zaman natüralist bir karakter alır. XVI ve XVII. yüzyıl Batı resminde madalyonlu Uşak halılarına rastlanması, bunların üretime başlandığı tarihten itibaren Avrupa'ya ihraç edildiklerini, Berlin Müzesi'nde bulunan ve Polonyalı Wiesiolowski ailesinin armasını taşıyan bir örnek ise sipariş üzerine de yapıldıklarını göstermektedir. Yıldızlı grup, genel kompozisyonu itibarıyla ve daha çok geç örneklerinde madalyonlu Uşak halılarına benzemektedir. Erken örneklerinde ise merkezde sekiz köşeli yıldızla uzantısında yer alan yarım ve çeyrek baklava şeklinde küçük madalyonların kaydırılmış eksenler üzerinde alternatif sıralandığı ve bitkisel desenli soluk zemin dolgularının ikinci bir sıralama yaparak Holbein halılarını hatırlatan bir kompozisyon oluşturduğu görülür. Bu halıların motifleri konusunda Erdebil (İran) tesirinden söz edilirse de özellikle yıldızların Tebriz'deki Karakoyunlu eseri Gökmescid'in çinilerindekilere arzettiği büyük benzerlik dikkat çekicidir.

Uşak halılarında genellikle zemine kırmızı, madalyon ve yıldızlara lâcivert hâkimdir. Beyaz zeminli bir tür, ihtiva ettiği sivri yaprak motifleri kuş figürünü hatırlattığı için "kuşlu halı" olarak anılır. Bütün türlerde çividi mavi, yeşil ve sarı daha çok ince motifleri oluşturur. En sevilen motiflerden çintemani, bordürün içinde kalan zemine sonsuzluk prensibi içinde tekrarlanarak doldurulduğu gibi madalyonlu tiplerde bazan da zemin dolgusu olarak kullanılır. Uşak halılarının Çin bulutlu baklava şemalı, Çin bulutlu madalyonlu ve zemini çiçek dolgulu gibi birkaç çeşidi daha vardır. Bunlardan başka, kenarında çift mihraplı kartuşlarla bezeli bir bordürü ve zemininde çiçek ve stilize yengeç motifleri bulunan bir grup Uşak halısına da "Transilvanya halısı" denilmektedir. Aslında bu tabir, 1914

yılında Budapeşte'de düzenlenen Türk halıları sergisine Transilvanya bölgesindeki Macar kiliselerinden gelen ve büyük bir kısmı XVII. yüzyıl ve sonrasına ait tek ve çift mihraplı seccadelerden oluşan 200'ü aşkın haliya verilen bir isimdir; sonradan yaygınlaşmıştır.

Gördes Halıları. Gördes çayının yukarı kısmında eski Gordos'un yanına kurulmuş Manisa'ya bağlı bir kasaba olan Gördes, Türk halıcılığında çok önemli bir yere sahiptir ve bu sebeple Türk düğümü buraya izâfe edilmiştir. Gördes'te halıcılık özellikle XVII. yüzyılda en parlak dönemini yaşamıştır; bu dönemde dokunan halılar daha çok seccade tarzındadır. Gördes seccadelerine farklı tonlarda kırmızı, kahverengi, mavi, lâcivert, yeşil ve beyaz renkler hâkimdir; lâcivert zeminli halılar daha kıymetli kabul edilir. XVII. yüzyıl halıları desenlerine göre "kız Gördes, göbekli Gördes, mihraplı Gördes, kandilli Gördes, marpuçlu Gördes, saf Gördes" isimlerini alırlar. Genç kızlar tarafından çeyizlik olarak dokunduğu için kız Gördes denilen halılar genellikle çift mihraplı ve beyaz zeminlidir; ortasında küçük bir göbek bulunur ve kenarları zikzak şeklinde süslüdür. Göbekli Gördes halıları da çift mihraplıdır; zeminde kenarları çiçeklerle kuşatılmış küçük bir göbek vardır ve etrafı ibrik motifleriyle bezenmiştir. Kandilli Gördes halıları tek mihraplıdır. Mihrabın ortasından halı zeminine bir kandil veya çiçek demeti sarkar; bazan da kandilin altında bir çiçek buketi yer alır. Kandilsiz örneklerle "mihraplı", mihrap kenarları sütunçeli olanlara da "marpuçlu Gördes" adı verilir. XVII. yüzyılda birden fazla kişinin

saf tutarak yanyana namaz kılabilceği halılar da dokunmuştur; günümüzde "saf seccade" denilen bu halılarda birbirine bitişik birçok mihrap bulunur. Geleceğini sonraki asırda da bazı ufak değişikliklerle devam ettiren Gördes'te XIX. yüzyılda Oriental Carpet Manufacture şirketi için ısmarlama halı dokunur. Bitkisel boyaların yerini kimyasal boyalar alır. Bazı desen farklılıkları ortaya çıkar ve geç örneklerde mihrapla yanlarındaki sütunçeler mimari bir şekle bürünür; ayrıca bordürler ve kemerlerin üzeri ince dal ve yapraklı bitki motifleriyle süslenir. Zemininde tuğra ve sancak tasviri bulunan halılar da vardır. Sultan Abdülmecid döneminde ortaya çıkan bu halılara halk arasında "Mecid Gördes", yabancı kaynaklarda ise "barok" veya "kızıl Gördes" denilmiştir. Eskiden Gördes ve köylerinin her evinde mutlaka bir tezgâh bulunurdu. Günümüzde merkezin dışında Değer, Tüpüler, Kalemoğlu, Alanyolu, Doğanpınar, Güneşli, Boyalı, Çiğiller, Bayat, Balıklı, Tepeköy ve Karayağcı köyleri geleneği sürdürmektedir.

Kula Halıları. Gördes gibi Kula da Manisa'ya bağlı bir ilçedir. XIX. yüzyılın sonuna kadar halıları Batı Anadolu'da Uşak ve Gördes'inkilerden sonra üçüncü geliyordu. Kula seccadeleri yakınlığı sebebiyle Gördes'in seccadelerine benzer; ancak renkleri daha mattır. Kayısı ve altın sarısı, kırmızı, mavi, beyaz ve seyrek olarak yeşil kullanılmıştır. Bordürler detaylı işlenmiş ince şeritler halindedir. Mihrap zeminini ev, servi veya herhangi bir ağaç, mezar taşı gibi motifler doldurur. En karakteristik Kula seccadeleri XVII ve XVIII. yüzyılda yapılanlardır; son-

XVI. yüzyıla ait
Transilvanya tipi
Uşak halısı
(TIEM) ile
XVII. yüzyıl
başlarına ait
yıldızlı Uşak
halı-seccadesi
(Metropolitan
Museum of Art –
New York)

raki asırda kalite düşmeye ve desenler bozulmaya başlamıştır.

Milas Halıları. Milas Muğla iline bağlı bir ilçe merkezidir. Bölgede halıcılık XVI. yüzyıldan beri yaygın olmakla birlikte Milas'ta XVII. yüzyılın sonlarında gelişmeye başlamış ve iki asır boyunca devam etmiştir. Şeftali kırmızısı, bal rengi, sarı ve beyaz renkler karakteristiktir. Milas seccadelerinde genellikle ortadaki geniş iç içe üç bordür bulunur. Dıştaki ince su, çentik denilen üçgenlerle ve küçük bitkisel motiflerle süslenir. Bordürlerle aynı genişlikteki zemin kesik çizgilerle kırılarak bir eşkenar dörtgen oluşturur. Mihrabın üzerinde bir alem veya hayat ağacı motifi, kenarlarda küçük stilize çiçek ve yapraklar, zeminde geometrik dolgular vardır. Alınlık stilize çiçeklerle süslüdür. Milas halılarının Karacahisar göbeklisi, taraklı, çingilli, yılanlı gibi motiflerine göre ad alan değişik çeşitleri vardır.

Konya Yöresi Halıları. Halıcılıktaki şöreti Selçuklu döneminde başlayan Konya bölgesi Karapınar, Sille, Obruk, İnlice köyü, Lâdik, Sarayönü, Ereğli ve Karaman'ı içine alır. Bölge halılarının şemalarında geometrik bölümleri baklava, düğüm ve sekizgen yıldızlar birbirine bağlar. Baklavaların içi çift yönlü koç boynuzları ve

kancalı sekizgenlerle dolgulanır. Bazan kancalı ve kademeli sekizgenler zemin örneğini meydana getirir. Seccadeler tek ve çift mihraplı olabilir. Lâdik halılarında özellikle XVIII. yüzyıla tarihlenenler seccade tarzındadır. Bunlarda zemin genellikle kırmızı, bordürler kahverengi, mavi ve beyazdır. Çevrede genellikle biri dar, diğeri geniş iki bordür bulunur; darı şaşırtmalı küçük çiçekler, geniş ise "top lâlâ" veya "Lâdik gülü" denilen bitkisel motiflerle bezelidir. Merdiven basamağı şeklinde daralan mihrabın zemini bazan boş bırakılmış, bazan hayat ağacı motifle süslenmiştir; kimi örneklerde ise yazı görülür. Mihrabın altında veya üstünde sümbül, ıhlamur, haşhaş gibi adlar alan beş altı bitki motifi yer alır; bunların sütunçeli olanları da vardır. Lâdik halılarının XVIII-XIX. yüzyıllardaki istikrarlı gelişimi Karaman, Karapınar, Aksaray ve Kırşehir gibi merkezleri de etkileyerek Lâdik halısı modelinin bütün Konya ovasına yayılmasına ve bir süre sonra da Karapınar Lâdiği, İnlice Lâdiği gibi türlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sebeple yabancı kaynaklarda, Konya çevresinde imal edilen her halıya merkez göstermeden Lâdik halısı demek moda haline gelmiştir. Karaman, Karapınar ve İnlice gibi bazı merkezler halen Lâdik tipi seccade üretmekte iseler de sentetik boya kullanımı, sine düğümü uygulaması ve Isparta tipi üretim gibi eski gelenekten sapmalar görülmektedir.

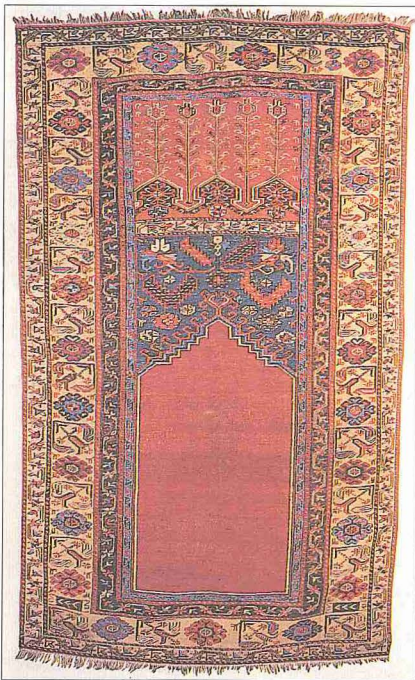
1860'lı yılların başlarında Batı Anadolu'da halıcılık, köylülere malzeme verip sipariş üzerine iş yaptıran birkaç tüccarın denetiminde idi. Bunların başında gelen Hacı Ali Efendi 3000'e yakın eve iş veriyor ve yılda 84.000 m² dolayında halı dokutuyordu. İngiliz sermayesinin halıcılığa sızmasının ilk işaretleri 1864 yılında görüldü. Üç İngiliz tüccarı, Uşak dolaylarında bazı halı dokuyucularına iplik ve model vererek dokuttukları halıları ihraç etmeye başladılar. Yavaş ve sağlam bir şekilde ilerleyen İngilizler, 1880'lerin ortalarına gelindiğinde Batı Anadolu'da halıcılığı tekelleri altına almışlardı. Merkezleri İzmir'de bulunan altı büyük ticarî kuruluş, halı ipliklerinin eğrilmesinden ihracata kadar bütün üretim sürecini ellerine geçirmişlerdi (Dölen, s. 353). Son derece ucuz işçilikle büyük kârlar sağlayan İngilizler'in bu çabasıyla 1884'te 155.000 m² olan bölgenin halı üretimi dokuz yıl içinde 367.876 metrekareye yükseldi. Aynı yıllarda İzmir'in halı ihracatı tutarı 3 milyon franktan 7.5 milyon

franka çıkmıştır. İngilizler bölgede eve iş verme yöntemiyle tatlı kârlar sağladıkları için, otuz yıla yakın bir süre halı imalât ve ihracat tekeline ellerinde tutmalarına rağmen bölgeye bir fabrika (toplu imalât atölyesi) kurmamışlardır. Onların üretimi geri düzeyde bırakmalarından faydalanmak isteyen bir Avusturya şirketi bölgede ilk fabrikayı kurmuş ve çalıştırmaya başladığı seksen kadar işçiye yılda ortalama 12.000 m² halı dokutmuştur. Avusturyalılar'ın başlangıçta yüksek kârlar elde etmesi bir yıl içinde on beş halıcılık şirketinin ortaya çıkmasına yol açtı. Ancak bu şirketler İngilizler gibi üretim ve dağıtım ağı kuramadıklarından ve onların iplik eğirme ve boyama fabrikalarından iplik satın almak zorunda kaldıklarından üretimleri % 50 daha fazla masrafa mal oluyordu. Bunun üzerine tekeli durumlarının sarsıldığını ve gerekli önlemler alınmadığı takdirde tamamen yıkılacağını anlayan altı İngiliz tüccarı, 400.000 sterlin sermaye ile Oriental Carpet Manufactures şirketini kurdular. İplik fabrikalarıyla işe başlayan şirket, 1913'e kadar çeşitli yörelerde on yedi halı dokuma atölyesi açtı ve çok ucuza işçi çalıştırdığı için demiryolu şirketinden sonra ikinci sırayı aldı. Bu şirketin yönetim kurulu raporlarına göre 1910-1914 yılları arasında çevreleriyle birlikte Uşak, Isparta, Kayseri-Bünyan gibi bölgelerde toplam 19.145 tezgâhta 60.082 kişi halıcılıkla geçimini sağlıyordu (Dölen, s. 350).

İstanbul'da 1833'te ordunun fes ihtiyacını karşılamak üzere kurulan Feshâne'de XIX. yüzyılın sonlarına doğru halı da dokunmaya başlanmış ve imalât 1914'e kadar devam etmiştir. Burada özellikle saray için dokunan ve aralarında çok başarılı İran ve Batı taklidi örnekler de bulunan halıların bir kısmının üzerinde Feshâne adı ve üretim tarihi yazılıdır.

1843'te iki iş adamı tarafından kurulan ve iki yıl sonra devletleştirilen Hereke Dokuma Fabrikası'na 1891'de Sivas, Lâdik, Gördes, Kula gibi halıcılık merkezlerinden yetenekli ustalar getirtilerek halı dokuma tezgâhları ilâve edilmiştir. Burada başlangıçta Feshâne'deki gibi yine el ürünü olmak üzere arış, argaç ve ilmekleri yün halılar, sonraları ise arış ve argaçları pamuk, ilmeği yün ince kalitede halılar dokunmuştur. Dolmabahçe ve Yıldız sarayları burada dokunan çok büyük boyutlu halılarla tefriş edilmiş, ayrıca ipek halı, simli seccade ve duvar halı-

XIX. yüzyılın ilk yarısına ait bir Lâdik halı-seccadesi
(Barbican Art Gallery)

ları da imal edilerek iç ve dış piyasalara sürülmüştür. 1894 yılında Fransa'nın Lyon şehrinde açılan Milletlerarası Tekstil Ürünleri Fuarı'na gönderilen Hereke kumaşlarıyla halılarına büyük ödül ve berat verilmiştir. Aynı yıl Alman İmparatoru II. Wilhelm ile eşi, Sultan Abdülhamid'in davetlisi olarak İstanbul'u ziyaret ettiklerinde Hereke'ye de uğramışlar ve bu olay Hereke'nin ününü arttırmış, nitelikim ünlü iş adamı Andre Carnegi'nin La Haye'de yaptırdığı "Barış Sarayı"nın halı ve perdeleri buraya sipariş edilmiştir. Daha sonra Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesine bu müessesenin Hereke Dokumahanesi adıyla bir şubesi açılmış ve Vahdeddin'in son günlerine kadar burada halı dokunmuştur.

Isparta'da XIX. yüzyılın sonlarında üretime başlayan halıcıların iplik ihtiyacını karşılamak için Cumhuriyet'in ilk yıllarında burada bir fabrika kurulmuşsa da sermaye yetersizliğinden gerekli randımana ulaşılamamıştır. 1943'te Sümerbank fabrikayı devralmış ve genişleterek Isparta Yün İpliği ve Halı Dokuma Müessesesi'ni kurmuştur. 1976'da El Dokuma Halıcılığı Geliştirme Projesi uygulamaya konularak on altı bölge müdürlüğü ve otuz altı bölge şefliği kurulmuştur. 1982'de ise fabrika yeni makineler alınarak geliştirilmiş, 1987'de Sümerbank Holding A.Ş.'nin kurulmasından sonra da Sümer Halı, Halıcılık, El Sanatları Sanayi ve Ticaret A.Ş. adını almıştır. 1989'da Isparta fabrikasına bağlı Demirci, Denizli, Konya, Kula, Sandıklı, Kahramanmaraş, Kayseri ve Sivas bölgelerindeki 111 atölyede 3203 kişi çalışmaktaydı. Bu kuruluş Türkiye'de halıcılığın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş, üretim yanında bir okul gibi görev yaparak gerek bu sanatın yayılmasında gerekse kalitenin artmasında öncü olmuştur.

Türkiye'nin halı ihracatı, Cumhuriyet'in ilk yılından itibaren 1928'e kadar tedrici bir artış gösterirken 1929'dan sonra azalmaya başladı ve II. Dünya Savaşı yıllarında yok denecek bir seviyeye düştü. Bu arada İran, Kafkasya ve Orta Asya'dan ithal edilip İzmir ve İstanbul'dan Batı'ya gönderilen halılarda da aynı düşüş görüldü. Bu düşüşün en önemli sebebi Avrupa ve Amerika'da makine halıcılığının gelişmesi ve ülkelerin korumacı gümrük politikaları uygulamalarıydı. Ayrıca 1930 ekonomik krizi ham madde, desen, renk ve boyama bakımından kalitenin bozulmasına sebep olmuştur. 1950'lerden sonra halı talebi artmış, fakat ucuz ve kalitesiz üretim de yaygınlaşmıştır. Halının son yüzyılda değer kaybetmesinin başlıca sebeplerinden biri, iplerin boyanmasında tabii boyaların yerine sunî boya kullanılmasıdır. Yıkandığı zaman birbirine giren renkler ve bozulan motifler halının kıymetini düşürmektedir. Son zamanlarda bu zararı önlemek ve verilen emekleri boşa çıkarmamak için, ilk defa 1976'da Devlet Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu bünyesinde başlatılan ve halen Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından yürütülen bir proje ortaya konmuştur. Doğal Boya Araştırma Geliştirme (DOBAG) projesi çerçevesinde Alman hükümetinin teknik eleman desteğiyle bir doğal boyaları araştırma laboratuvarı kurulmuş ve ayrıca geleneksel desenlerin tesbiti çalışmalarına başlanmıştır. İlk defa Toroslar'da Karatepe Köyü Kooperatifi'ne yardım edilmiş ve geleneksel yöntemle bağlı kalınarak üretilen kilimlerin büyük bir pazar potansiyeli olduğu görülmüştür. Projenin amacı, tarım geliri yetersiz köylere halıcılığı canlandırmak, tabii boya ile boyanmış yünlerden elle eğirilip bükülmüş iplerle ve gelenek-

sel desenlere bağlı kalarak yeni halıların dokunmasında köylülere yardımcı olmak, bu konuda araştırma ve tesbit çalışmaları yapmak, amaca uygun dokunmuş halılara garanti belgesi vermek ve ürünlerin tanıtım ve pazarlanmasında etkin rol oynamak şeklinde özetlenebilir. Projenin uygulanması için Çanakkale, Manisa, Bursa, Balıkesir, Bergama, İzmir, Gördes, Uşak ve Karatepe pilot bölge seçilmiştir. Proje çerçevesinde üretilen halıların dış pazarlarda tanıtılması için Almanya, İsviçre, Avusturya, Belçika, Birleşik Arap Emirlikleri, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya ve Norveç gibi ülkelerde sergiler açılmış, sempozyumlar düzenlenmiş, yayınlar yapılmış, konferanslar verilmiş ve bu arada 1989'da yarışma sonucu seçilen bir halıcı ailesine Londra'da British Museum için 27 m² büyüklüğünde bir Doğal Boya Araştırma Geliştirme halısı dokutulmuş ve sergilenmek üzere müzenin İslâmî Eserler Bölümü'ne (Islamic Gallery) konulmuştur (Dölen, s. 365).

BİBLİYOGRAFYA :

- Divânü'l-ğatî't-Türk*, I, 366, 508; III, 164, 371-372; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, "zrb", "abkr" md.leri; *Lisânü'l-'Arab*, "tnfs" md.; J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890, s. 825; Steingass, *Dictionary*, s. 949; Clauson, *Dictionary*, s. 162, 622, 692, 707; *Müsned*, VI, 40, 61, 241; Buhârî, "Fezâ'ilü aş-hâbi'n-nebi", 6, "Menâkıb", 25, "Nikâh", 62; Müslim, "Libâs", 39-40; Ebü Dâvûd, "Akziye", 21; Nesâî, "Kible", 13; İmruülkays v.dğr., *Yedi Askı: el-Mu'allakatü's-seb'a* (nşr. ve trc. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1985, s. 26, 36, 54-55, 68; Câhiz, *et-Tâc fi ahlâki'l-mülûk* (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1914, s. 41; a.mlf., *Kitâbü't-Tebeşşur fi't-ticâre*, Kahire 1935, s. 34; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 112, 114; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kaşâ'idü'l-aşer*, Beyrut 1985, s. 56-57, 80-81, 131-133; *Dede Korkut Kitabı* (nşr. Muharrem Ergin), Ankara 1958, I, 95, 188; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1399/1979, IV, 299; İbn Saïd el-Mağribî, *Kitâbü Bastî'l-arz* (nşr. J. V. Gines), Tıtvân 1958, s. 117-119; Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul, ts. (Kanaat Kitabevi), II, 48, 68; İbn Battûtâ, *Seyahatnâme*, I, 324; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, Kahire 1972, XIII, 264-265; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (nşr. Atsız), İstanbul 1970, s. 9, 18-19; Feridun Bey, *Münşeat*, I, 103; Ebü'l-Fazl el-Allâmî, *The Ain-i Akbari* (trc. H. Blochmann), Delhi 1989, I, 57; E. Dunn, *Rugs in Their Native Land*, New York 1910, s. 9, 27-29; H. Lesêtre, "Tapis", "Tapisserie", *DB*, V/2, s. 1995; Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5780; R. C. Dentan, "Carpet", *IDB*, I, 538-539; Bige Çetintürk, "İstanbul'da XVI. Asır Sonuna Kadar Hâssa Halı San'atçıları", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s. 715-731; Doerfer, *TMEN*, III, 396-398, 399-400; R. Grousset, *L'empire des steppes*, Paris 1969, s. 148; K. Erdmann, *Seven Hun-*

XIX. yüzyıla ait
bir Kafkas halısı
(Azerbaycan
Sanat
Müzesi –
Bakü)

dred Years of Oriental Carpets, London 1970, s. 52-60; Oktay Aslanapa – Yusuf Durul, *Selçuklu Halıları*, İstanbul 1973, s. 12-81; H. Haack, *Doğu Halıları* (trc. Neriman Girişken), Ankara 1975, s. 27-33, 37; A. U. Pope, "Carpets: The Art of Carpet Making", *A Survey of Persian Art*, Tahran 1977, VI, 2257-2283; P. R. J. Ford, *Oriental Carpet Design*, London 1981, s. 10-40, 42-340; Esin Atıl, *Renaissance of Islam Art of the Mamluks*, Washington 1981, s. 223-247; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 70, 72, 177-179; L. Thornton, *The Orientalists Painter-Travellers 1828-1908*, Paris 1983, s. 193; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 342-357; a.mlf., *Türk Halı Sanatı'nın Bin Yılı*, İstanbul 1987, s. 9-212; E. Tzareva, *Rugs and Carpets From Central Asia*, Vienna 1984, s. 6-24; T. W. Lentz – G. D. Lowry, *Timur and the Princely Vision*, Washington 1989, s. 66, 108, 220-221; Şerare Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, Ankara 1991, s. 36-61, 87-137; Yeşim Öztürk, *Balikesir-Sındırgı Yöresi Yağcıbedir Halıları*, Ankara 1992, s. 16-123; Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, s. 348-365, 457-498; Nazan Ölçer, "Halı Sanatı", *Geleneksel Türk Sanatları*, İstanbul 1993, s. 115-135; a.mlf., "Turkish Carpets and Their Collections in Turkey", *Turkish Carpets from the 13th-18th Centuries*, Milan, ts., s. XI; E. Fuat Tekçe, *Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara 1993, s. 19-21, 32-33, 39, 98-146; Nejat Diyarbekirli, "İslamiyet'ten Önce Türk Sanatı", *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, İstanbul 1993, s. 15-27; a.mlf., "Türklerde Halıcılık", *Türk Edebiyatı*, sy. 132, İstanbul 1984, s. 44-49; a.mlf., "Pazırık Halısı", *TDA: Türk Halıları Özel Sayısı*, sy. 32 (1984), s. 1-8; Faruk Sümer, "Anadolu'daki Türk Halıcılık Tarihi-ne Dâir En Eski Tarihî Kayıtlar", a.e., sy. 32 (1984), s. 44-51; Neriman Görgünay Kırcioğlu, *Altaylar'dan Tunaboyuna Türk Dünyasında Ortak Motifler*, Ankara 1995, s. 1-161; P. Leconte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatler* (haz. Ayda Düz), İstanbul, ts. (Tercüman Gazetesi), s. 83-119; Macide Gönül, "Türk Halı ve Kilimlerinin Teknik Hususiyetleri", *Türk Etnografya Dergisi*, sy. 2, Ankara 1957, s. 69-85; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Huref (Sanatkârlar) Defteri", *TTK Belgeler*, XI/15 (1986), s. 25, 57-58; Bekir Deniz, "Gördes Halıları", *Bilim Birlik Başarı*, sy. 45, İstanbul 1986, s. 13-19; a.mlf., "Ladik Halıları", a.e., sy. 46 (1986), s. 13-18; a.mlf., "Milas Halıları", a.e., sy. 49 (1987), s. 13-20; Mehmet Önder, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Mevlânâ Türbesi'ne Hediyesi Âyetli Seccade", *Antika*, sy. 29, İstanbul 1987, s. 13-14; Önder Küçükerman, "Isparta Halıcılığı", *Antik ve Dekor*, sy. 8, İstanbul 1990, s. 76-81; Fahrettin Kayıpmaz – Naciye Kayıpmaz, "Çok Figürlü Bir Anadolu Halısı", a.e., sy. 9 (1990-91), s. 124-125; Nalan Türkmen, "Kaybolmuş Bir Halı Yöresi Obruk", a.e., sy. 22 (1993), s. 64-68; R. Ettinghausen, "Halı", *IA*, V/1, s. 129-136; Mehmed Ali Mehmedoğlu, "Halı (Türk veya Anadolu Halıları)", a.e., V/1, s. 136-141; V. Minorsky, "Tebriz", a.e., XII/1, s. 89; F. Spuhler, "Bisât", *EP Suppl.* (İng.), s. 136-144; L. Galvin, "Bisât (in the Muslim West)", a.e., s. 144-145; J. Allgrove, "Bisât (Tribas Rugs)", a.e., s. 145-148.

NEBİ BOZKURT

HALI ve KİLİM MÜZESİ

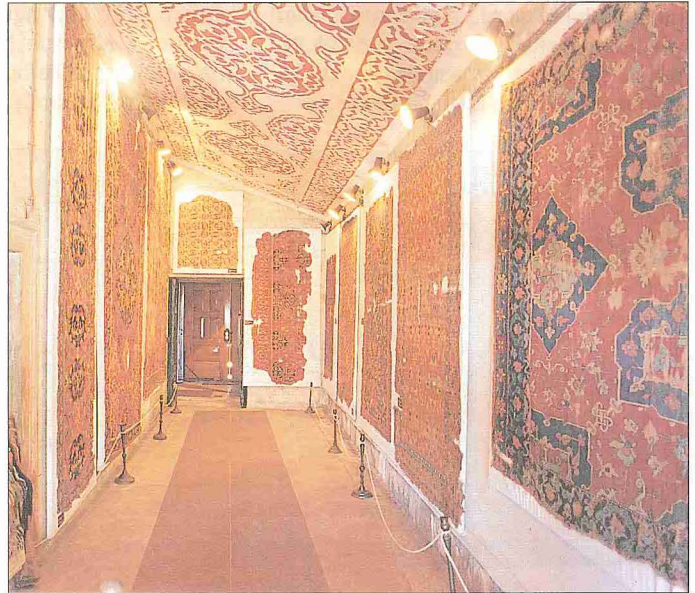
İstanbul Sultan Ahmed Camii'nin
Hünkâr Kasrı'nda bulunan
Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait
müze.

Tekke ve zâviyelerin kapatılmasından (1925) ve 1940'lı yıllarda birbirine yakın camilerin kadro dışı bırakılmasından sonra, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün teberükât ambarlarında toplanan tarihî halı ve kilimlerin 1979 yılında modern müzecilik anlayışına uygun biçimde ziyarete açılmasıyla oluşturulmuştur. Müzenin kuruluş süreci 1960'lı yıllarda başlar. Yenıcamî'nin Hünkâr Kasrı'nda muhafaza edilen halıların envanteri yapılırken aralarında küçük çapta bir müze açılmasına yetecek kadar değerli parça bulunduğu görüldü. Bunun üzerine Türkiye genelinde bütün camilerdeki kullanılamayacak duruma gelmiş eski halılar toplatılarak müzeliğe değer taşıyanlar bunlara ilâve edildi. Böylece ortaya başlıcaları Uşak, Bergama, Lâdik, Gördes, Çanakkale, Kula, Kırşehir, Kafkas, Kazak ve Kirman halılarından meydana gelen çok kıymetli bir koleksiyon çıktı. Bu koleksiyonun en önemli parçaları önce Yapı ve Kredi Bankası'nın Galatasaray ve Ankara'daki galerisinde sergilendi (1972); daha sonra da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Ankara'daki galerisinde sanat tarihçilerinin incelemelerine sunuldu.

1974 yılında Yenıcamî'nin Hünkâr Kasrı'ndaki diğer halıların tasnifi tamamlandı. Halılar, temizlik ve onarımları yapıldıktan sonra alüminyum çerçevelere ge-

rilmiş beyaz branda bezlerine aplike edilip müze binası olarak hazırlanan Sultan Ahmed Camii'nin Hünkâr Kasrı'na taşındı ve buraya kronolojik sırayla her bölüm bir bölgeyi gösterecek şekilde yerleştirildi. Müzenin düzenlenmesinde tarihî binanın mimarisi ön planda tutuldu ve teşhir buna göre yapıldı. Böylece kurulan Türkiye'nin ilk halı müzesi 1979 yılında ziyarete açıldı. 1982'de de caminin mihrap duvarı altındaki boş mekân Kilim ve Düz Dokuma Yayımlar Müzesi adıyla tanzim edildi ve burada yine vakıf teberükât ambarlarından getirilen kilim, cicim, zili ve sumaklar sergilenmeye başlandı. Ancak bu bölüm aşırı derecede rutubetlenmesi sebebiyle, rutubet önleyici çalışmalar ve diğer onarımlar yapıldıktan sonra tekrar açılmak üzere 1990 yılında kapatıldı.

Müzedeki en dikkat çekici halılar, Divriği Ulucamii'nde bulunan XIV. yüzyıl Beylikler dönemine ait bir Mengüçük halısı, benzerleri herhangi bir dünya müzesinde bulunmayan XV. yüzyıla ait hayvan figürlü iki halı, XV. yüzyıla ait Konya Mevlânâ Müzesi'ndeki ünlü hayvan figürlü halının bir benzeri, XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllara ait yine hayvan figürlü üç halı, ilk örnekleri Alman ressamı Hans Holbein'in tablolarından tanındığı için onun adıyla anılan halılardan Türkiye'de daha önce karşılaşılmamış XVII ve XVIII. yüzyıllara ait bir örnekle XVI ve XVII. yüzyıllara tarihlenen madalyonlu, yıldızlı ve kuşlu Uşak halılarıdır. Kilim ve Düz Dokuma Yayımlar Müzesi'nde ise en fazla Türkmen (Yörük) kilimleriyle saz üslûbunda dokunmuş çiçek bezemeli Osmanlı saray ve çadır kilimleri dikkat çekmektedir.

Halı ve Kilim
Müzesi'nin
içinden
bir görünüşü –
Sultanahmet /
İstanbul